

Ε.Κ.Π.Α. – Τμήμα Κοινωνιολογίας

Εργαστήριο Κοινωνικής Θεωρίας και Έρευνας

Διαρκές Σεμινάριο Κοινωνικής Θεωρίας

Ακ. Έτος: 2022-2023 – 6^η θεματική εβδομάδα

Δευτέρα, 21 Νοεμβρίου 2022

«Οργανική αλληλεγγύη και επανορθωτικό δίκαιο στον Ντυρκέμ»

Εισηγήτρια: Ελένη Ρεθυμιωτάκη
Συνομιλητής: Δημήτρης Φούφουλας

Σκελετός της παρουσίασης:

1. Το σημείο αφετηρίας του Ντυρκέμ: αναφορά στον καταμερισμό της εργασίας.
2. Η εξέλιξη του καταμερισμού συνάδει με την εξέλιξη των νομικών κανόνων.
3. Τι συμβαίνει όταν ο καταμερισμός της εργασίας δεν παράγει αλληλεγγύη;
 - ο ανομικός καταμερισμός της εργασίας και η αυτοκτονία.
4. Το κοινωνικό πρόγραμμα και τα κοινωνικά δικαιώματα του Ντυρκέμ.

Παρουσίαση της προβληματικής (Ε. Ρεθυμιωτάκη)

- ο *Ο Καταμερισμός της εργασίας στην κοινωνία* (1893)

Το κάθε ένα από τα τρία μέρη του βιβλίου απαντά σε ένα ερώτημα:

Μέρος Ι : Η λειτουργία του καταμερισμού της εργασίας στην κοινωνία

Ποια κοινωνική ανάγκη καλύπτει ο καταμερισμός της εργασίας; Η ηθική διάσταση του φαινομένου και η μελέτη της κοινωνικής αλληλεγγύης μέσω της ταξινόμησης του δικαίου.

Εισαγωγή: Κεντρικό ερώτημα του βιβλίου

«Πώς συμβαίνει το άτομο, ενώ γίνεται περισσότερο αυτόνομο, να εξαρτάται όλο και πιο στενά από την κοινωνία; Πώς γίνεται περισσότερο διακριτό και την ίδια στιγμή πιο αλληλέγγυο;¹» Αναζητώντας απάντηση σε αυτό το ερώτημα, ο Ντυρκέμ μελετά τις σύγχρονες μορφές που ενδύονται οι δεσμοί αλληλεγγύης υπό το βάρος της εξέλιξης του καταμερισμού της εργασίας.

¹ Émile Durkheim, *Œuvres ; Tome II : De la Division du Travail Social*, [Έργα, Τόμος II : Για τον Καταμερισμό της εργασίας στην κοινωνία]. Édition de Myron Achimastos et Dimitris Foufoulas, Paris : Classiques Garnier, 2018, p. 92.

Κεφάλαιο 1: Μεθοδολογία

«Οδηγούμαστε έτσι να σκεφτούμε τον καταμερισμό της εργασίας από μία νέα πλευρά. Σε αυτήν την περίπτωση, συνεπώς, οι οικονομικές υπηρεσίες που μπορεί να αποδώσει είναι ελάχιστες σε σύγκριση με το ηθικό αποτέλεσμα που παράγει, και η αληθινή του λειτουργία είναι να δημιουργεί ένα συναίσθημα αλληλεγγύης ανάμεσα σε δύο ή περισσότερα άτομα. Με όποιον τρόπο και αν επιτυγχάνεται αυτό το αποτέλεσμα, είναι αυτός [ο Καταμερισμός της εργασίας] που γεννά κοινωνίες φίλων και που τις σημαδεύει με το αποτύπωμά του.² [...] Σε όλα αυτά τα παραδείγματα, η πιο αξιοσημείωτη επίδραση του καταμερισμού της εργασίας δεν είναι ότι αυξάνει την απόδοση των διαιρεμένων λειτουργιών, αλλά ότι τις καθιστά αλληλέγγυες. Ο ρόλος του σε όλες αυτές τις περιπτώσεις δεν είναι απλά να εξωραΐσει ή να βελτιώσει τις υπάρχουσες κοινωνίες, αλλά να κάνει δυνατή την ύπαρξη κοινωνιών οι οποίες δεν θα υπήρχαν χωρίς αυτές τις λειτουργίες.³»

«Η κοινωνική αλληλεγγύη είναι ένα κατεξοχήν ηθικό φαινόμενο που αφ' ευατού του δεν προσφέρεται για ακριβή παρατήρηση ούτε, πάνω απ' όλα για μέτρηση. [...], πρέπει λοιπόν, να βάλουμε στη θέση της εσωτερικής πραγματικότητας που μας ξεγλιστρά μια εξωτερική πραγματικότητα που την συμβολίζει και να μελετήσουμε την πρώτη μέσα από τη δεύτερη. [...] Το ορατό αυτό σύμβολο, είναι το δίκαιο.⁴ [...] Όσο περισσότερο αλληλέγγυα είναι τα μέλη μιας κοινωνίας, τόσο διατηρούν ποικίλες σχέσεις είτε μεταξύ τους είτε με μια ομάδα στο σύνολό της.⁵ [...] Από την άλλη, ο αριθμός αυτών των σχέσεων ποικίλει ανάλογα με τον αριθμό των νομικών κανόνων που τις καθορίζουν. Πράγματι, η κοινωνική ζωή, όπου υφίσταται με σταθερό τρόπο, τείνει αναπόφευκτα να οργανωθεί και να πάρει μια ορισμένη μορφή· και το δίκαιο δεν είναι τίποτα άλλο πέρα από αυτήν την ίδια την οργάνωση, στην πιο σταθερή και συγκεκριμένη εκδοχή της. Η γενική ζωή της κοινωνίας δεν μπορεί να εξαπλωθεί δίχως να εξαπλωθεί, ταυτόχρονα και κατά αναλογία, και η νομική ζωή. Μπορούμε λοιπόν να είμαστε βέβαιοι πως στο δίκαιο αντανακλώνται όλες οι βασικές ποικιλίες της αλληλεγγύης.⁶ [...] Η μέθοδός μας έχει λοιπόν προκαθοριστεί. Αφού το δίκαιο αναπαράγει τις πρωταρχικές μορφές της κοινωνικής αλληλεγγύης, δεν έχουμε παρά να ταξινομήσουμε τα διαφορετικά είδη του δικαίου για να αναζητήσουμε στη συνέχεια τα διαφορετικά είδη της κοινωνικής αλληλεγγύης που τους αντιστοιχούν.⁷»

Κατάταξη των ειδών δικαίου σημαίνει, σύμφωνα με τον Ντυρκέμ, κατάταξη των κανόνων του δικαίου πέρα από το όριο της κλασικής διάκρισης δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου. Η κατάταξη αυτή μπορεί να επιτευχθεί μέσα από την κατάταξη των διαφορετικών κυρώσεων που προβλέπουν οι κανόνες του δικαίου. Ο Ντυρκέμ διακρίνει δύο είδη κυρώσεων: εκείνες που ανήκουν στο πρώτο είδος συγκροτούν την ολότητα του ποινικού

² *Ibid.* p. 113-114.

³ *Ibid.* p. 118-119.

⁴ *Ibid.* p. 122.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.* p. 125.

δικαίου και έχουν κατασταλτικό χαρακτήρα, καθώς στοχεύουν στο να πλήξουν την ιδιοκτησία, την τιμή, τη ζωή ή, και, την ελευθερία του φορέα της εγκληματικής πράξης. Εκείνες, πάλι, οι κυρώσεις που δεν αποσκοπούν στην πρόκληση κάποιας μορφής ωδίνης ή περιορισμού, αλλά στην επανόρθωση των κοινωνικών σχέσεων και αξιών που προστατεύονται από το δίκαιο, εμπίπτουν στο πεδίο του αστικού, του εμπορικού, του δικονομικού, του διοικητικού και του συνταγματικού δικαίου.⁸ Μετά από αυτήν τη διάκριση γίνεται πλέον δυνατή και η διάκριση των μορφών της κοινωνικής αλληλεγγύης.

Κεφάλαιο 2: Αλληλεγγύη μέσω των ομοιοτήτων ή η Μηχανική Αλληλεγγύη

Ο κοινωνικός δεσμός που αντιστοιχεί στο κατασταλτικό δίκαιο γίνεται ορατός, ως προς τις ιδιότητές του, όταν διαρρηχθεί από πράξεις που θεωρούνται εγκληματικές. Τα κύρια χαρακτηριστικά του εγκλήματος, αλλά και των ποινών που αυτό επιφέρει, μπορούν, λοιπόν, να αποκαλύψουν και τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου κοινωνικού τύπου.

Τα τρία κύρια χαρακτηριστικά του εγκλήματος:

- α. θίγει τα ηθικά συναισθήματα και τις αξίες που μοιράζονται εξίσου όλα τα μέλη της κοινωνίας.
- β. τα συναισθήματα και οι αξίες που προσβάλλονται από το έγκλημα είναι ισχυρά.
- γ. τα συναισθήματα και οι αξίες που προσβάλλονται από το έγκλημα έχουν παγιωθεί και έχουν συγκεκριμένη μορφή.

Τα τρία κύρια χαρακτηριστικά της ποινής:

- α. συνιστά μια αντίδραση που εδράζεται σε πάθη και έχει σκοπό τη διατήρηση και την εκ νέου ενίσχυση των συναισθημάτων και των αξιών που έχουν πληγεί.
- β. Η αντίδραση αυτή έχει κοινωνικό χαρακτήρα κατ' αναλογία με τα συναισθήματα και τις αξίες που προστατεύει.
- γ. Η ένταση και η απτή μορφή των συναισθημάτων και των αξιών που προσβάλλει το έγκλημα εξηγούν τον σχηματισμό του οργάνου (κράτος) μέσω του οποίου επιβάλλεται η ποινή.

Οι κανόνες που επιτάσσει το ποινικό δίκαιο εκφράζουν τις πιο ουσιώδεις κοινωνικές ομοιότητες. Συνεπώς, αυτό το δίκαιο αντιστοιχεί στην κοινωνική αλληλεγγύη που προκύπτει από αυτές.

Κεφάλαιο 3: Η Αλληλεγγύη που οφείλεται στον καταμερισμό της εργασίας ή η Οργανική Αλληλεγγύη

Οι κανόνες δικαίου με επανορθωτικό χαρακτήρα συνδέουν έμμεσα το άτομο με την κοινωνία. Αυτή η σύνδεση έχει αρνητική –εμπράγματατες νομικές σχέσεις– ή θετική –συνεργατικές νομικές σχέσεις– όψη και, συνεπώς, μπορεί να αποκτήσει τα σταθερά χαρακτηριστικά του κοινωνικού δεσμού μόνο σε εκείνες τις περιπτώσεις που προάγει την ηθική αλληλεξάρτηση ανάμεσα σε διαφοροποιημένες οντότητες, πρόσωπα η/και ομάδες.

⁸ *Ibid.* p. 126-127.

Κεφάλαια 4-6: Ιστορική εξέλιξη της κοινωνικής αλληλεγγύης

Στην μετάβαση των κοινωνιών από τις πρωτόγονες μορφές οργάνωσής στις πλέον σύγχρονες, η ομοιομορφία των μελών τους υποχωρεί αφήνοντάς τους περισσότερα περιθώρια διαφοροποίησης. Αρχικά υποτυπώδης, ο καταμερισμός της εργασίας αναπτύσσεται αδιάκοπα, ενώ το κατασταλτικό δίκαιο χάνει την υπεροχή που είχε άλλοτε. Αυτή η ιστορική δυναμική, κάνει φανερή την πρωτοκαθεδρία της οργανικής αλληλεγγύης.

Κεφάλαιο 7: Οργανική αλληλεγγύη και αλληλεγγύη του συμβολαίου. Ντυρκέμ και Σπένσερ.

Η απορρόφηση της ατομικότητας από τις πρωτόγονες κοινωνίες δεν είναι αποτέλεσμα, όπως υποστηρίζει ο Σπένσερ, της συγκεντρωτικής τους οργάνωσης, αλλά της έλλειψης συγκεντρωτισμού. Ατομικότητα και οργανικός συγκεντρωτισμός εμφανίζονται συγχρόνως στον ιστορικό ορίζοντα των κοινωνιών, επιβεβαιώνοντας έτσι ότι ο αλτρουισμός συνιστά το σημείο εκκίνησης της ανθρωπότητας.

Οργανική αλληλεγγύη: θετική μορφή κοινωνικού δεσμού που στηρίζεται στη ρύθμιση διαφοροποιημένων λειτουργιών και συνδέει ετερογενείς δρώντες με σταθερούς δεσμούς αμοιβαίας αλληλεξάρτησης.

Αλληλεγγύη μέσω συμβολαίου: αρνητική μορφή κοινωνικού δεσμού που εξασφαλίζει συγκυριακά το όφελος των συμβαλλόμενων μερών χωρίς όμως να επιτρέπει τη διαρκή και σταθερή αλληλοδιείσδυση των κοινωνικών τους λειτουργιών.

Ο Ντυρκέμ σημειώνει :

«Εάν το συμφέρον φέρνει κοντά τους ανθρώπους, αυτό συμβαίνει μονάχα για λίγες στιγμές, καθώς δεν μπορεί παρά να δημιουργηθεί μεταξύ τους ένας δεσμός που είναι μονάχα εξωτερικός. Τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά το πέρας της ανταλλαγής, τα εμπλεκόμενα μέρη παραμένουν ανεξάρτητα τα μεν προς τα δε. Οι συνειδήσεις επικοινωνούν με τρόπο επιφανειακό. Δεν διεισδύουν η μια στην άλλη, ούτε και εφάπτονται μεταξύ τους. Ακόμα και αν κοιτάξουμε τα πράγματα σε βάθος, θα δούμε ότι κάθε αρμονία συμφερόντων ενέχει μια υποβόσκουσα σύγκρουση ή απλά μια σύγκρουση που έχει αναβληθεί. Διότι, εκεί όπου κυβερνά μόνο το συμφέρον, τίποτα δεν αναχαιτίζει τους εμπλεκόμενους εγωισμούς, και άρα κάθε εγώ βρίσκεται επί ποδός πολέμου απέναντι στους άλλους. Οποιαδήποτε ανακωχή σ' αυτόν τον αιώνιο ανταγωνισμό δεν μπορεί να έχει μεγάλη διάρκεια. Το συμφέρον είναι, κατά συνέπεια, ό,τι πιο ασταθές διαθέτουμε στον κόσμο. Σήμερα, μου είναι ωφέλιμο να συνδεθώ μαζί σας. Αύριο, θα είμαι εχθρός σας για τον ίδιο ακριβώς λόγο. Μια τέτοια στάση δεν μπορεί παρά να γεννά περιστασιακές σχέσεις και συνεταιρισμούς της μίας ημέρας.⁹»

⁹ *Ibid.* p. 312.

Μέρος II : Αιτίες και συνθήκες από τις οποίες εξαρτάται ο καταμερισμός της εργασίας.

Πώς προκύπτει ιστορικά ο καταμερισμός της εργασίας;

Κεφάλαιο 1: Ο καταμερισμός της εργασίας εδράζεται στην ανάγκη μας να αυξήσουμε την ευημερία μας;

Σε αντίθεση με τους οικονομολόγους, ο Ντυρκέμ απαντά αρνητικά υποστηρίζοντας τρεις θέσεις:

- α. Σε κάθε εποχή, οι άνθρωποι μπορούν να επιτύχουν έναν περιορισμένο επίπεδο ευημερίας. Εάν, λοιπόν, ή αύξηση της ευημερίας ήταν η κύρια αιτία του καταμερισμού της εργασίας, τότε αυτός δεν θα μπορούσε να αναπτύσσεται διαρκώς.
- β. Αν και η ευημερία αποτελεί μια υγιή κατάσταση, εντούτοις δεν αυξάνεται ανάλογα με την εξέλιξη των ειδών. Το παραπάνω αποδεικνύεται αν λάβουμε υπόψη το συναίσθημα ικανοποίησης που δοκιμάζουν οι πρωτόγονοι και την αυξητική τάση που καταγράφουν οι αυτοκτονίες σε όλη τη διάρκεια της εξέλιξης του πολιτισμού.
- γ. Η ευημερία, καθώς εξαρτάται από την ποικιλία των απολαύσεων και, δευτερευόντως μόνο, από τον καινοφανή χαρακτήρα τους, προϋποθέτει κάποια μορφή πόνου ή στέρησης. Θα ήταν λοιπόν αδύνατο η ανθρωπότητα να καταβάλει τόσο μεγάλο κόστος για να πετύχει απλά και μόνο τη συντήρηση, την ανανέωση ή τη διαφοροποίηση ορισμένων απολαύσεων.

Κεφάλαιο 2: Οι Αιτίες του καταμερισμού της εργασίας

Οι κοινωνίες, καθώς αυξάνουν τον όγκο και την πυκνότητά τους, αναπτύσσουν έναν, όλο και μεγαλύτερο, καταμερισμό της εργασίας διευθετώντας έτσι αρμονικά τους ανταγωνισμούς που γεννιούνται στους κόλπους τους¹⁰.

Κεφάλαιο 3-4: Οι δευτερεύοντες παράγοντες που ευνοούν τον καταμερισμό της εργασίας

- α. Η απροσδιοριστία της συλλογικής συνείδησης
Όσο εκτείνεται μια κοινωνία τόσο αυξάνεται η ατομική μεταβλητότητα και άλλο τόσο υποχωρεί η συλλογική συνείδηση, αποκτώντας έναν χαρακτήρα περισσότερο αφαιρετικό και ορθολογικό. Η δύναμη της παράδοσης εξασθενεί διαρκώς. Έτσι, αφήνει στα άτομα τα περιθώρια να διαφοροποιηθούν και να αναπτύξουν νέες δεξιότητες. Η συνθήκη αυτή ευνοεί την περαιτέρω πρόοδο του καταμερισμού της εργασίας.
- β. Η κληρονομικότητα
Στα αρχικά στάδια της εξέλιξης, η μεταβίβαση προδιαθέσεων και κοινωνικών λειτουργιών από γενιά σε γενιά καθόριζε σε μεγάλο βαθμό την αναπαραγωγή της

¹⁰ *Ibid.* p. 373; 381.

συλλογικής ζωής. Ωστόσο, η σταδιακή ανάπτυξη νέων τύπων δράσης, και η περαιτέρω διαφοροποίησή τους, καθιστά τη διαδικασία αυτή δυσκολότερη.

Κεφάλαιο 5: Συμπέρασμα

«Η αύξηση του όγκου και της πυκνότητας [της κοινωνίας], αλλάζοντας την ίδια αλλάζει και τα άτομα. Ο άνθρωπος είναι περισσότερο απελευθερωμένος από τον 'κοινωνικό' οργανισμό, κατά συνέπεια, ο ψυχικός του κόσμος αναπτύσσεται. Υπό την επιρροή των ίδιων αιτιών η προσωπικότητα του ατόμου αποδεσμεύεται από τη συλλογική προσωπικότητα. Καθώς αυτές οι μεταμορφώσεις εξαρτώνται από κοινωνικά αίτια η ψυχο-φυσιολογία μπορεί να εξηγήσει μόνο τις κατώτερες μορφές της ψυχικής μας ζωής. Είναι η κοινωνία κυρίως που εξηγεί το άτομο.¹¹»

Μέρος III: Οι μη κανονικές μορφές του καταμερισμού της εργασίας

Τι συμβαίνει όταν ο καταμερισμός της εργασίας δεν παράγει αλληλεγγύη;

Κεφάλαιο 1: Ο ανομικός καταμερισμός της εργασίας

Όταν η εργασία καταμερίζεται με μη κανονικό τρόπο, κάνουν συχνά την εμφάνισή τους οικονομικές κρίσεις που βάζουν σε κίνδυνο την ενότητα της κοινωνίας. Ανάλογα κενά στη συνοχή των λειτουργιών εντοπίζονται και στο πεδίο της επιστήμης. Έτσι, όσο εξειδικεύεται η έρευνα τόσο δυσκολότερη γίνεται η σύνθεση της γνώσης. Σε αντίθεση με τον Κόντ, ο Ντυρκέμ δεν δέχεται πως το κράτος ή η φιλοσοφία μπορούν να επιτελέσουν ρυθμιστικό ρόλο ανάμεσα στις διαφοροποιημένες λειτουργίες της οικονομίας και της επιστήμης αντίστοιχα. Ο καταμερισμός της εργασίας παράγει ανομία όταν δεν καταφέρνει να φέρει σε επαρκή επαφή τα άτομα και τις ομάδες. Τα μεν και οι δε μένουν έτσι προσκολλημένα στη λειτουργία που επιτελούν, χάνοντας από το οπτικό τους πεδίο την κοινωνική ολότητα.

Κεφάλαιο 2: Ο καταναγκαστικός καταμερισμός της εργασίας

Ο πόλεμος των τάξεων προκύπτει όταν τα άτομα δεν βρίσκονται σε αρμονία με τις λειτουργίες που επιτελούν, επειδή αυτές τους έχουν επιβληθεί μέσω εξαναγκασμού. Κάθε είδος ανισότητας στις εξωτερικές συνθήκες του ανταγωνισμού στην κοινωνία μπορεί να προκαλέσει έναν τέτοιο εξαναγκασμό. Ο Ντυρκέμ θεωρεί πως η ανισότητα των ευκαιριών συναντάται σε όλες τις κοινωνίες, αλλά τείνει να μειωθεί σταδιακά λόγω της επικράτησης της οργανικής αλληλεγγύης. Ως εκ τούτου, η αληθινή ατομική ελευθερία δεν μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα απουσίας της ρυθμισμένης κοινωνικής διαφοροποίησης, αλλά προϊόν της.

¹¹ *Ibid.* p. 542.

Κεφάλαιο 3: Μια άλλη μη κανονική μορφή του καταμερισμού της εργασίας

Στις περιπτώσεις που η δραστηριότητα των εργαζομένων δεν είναι αποδοτική, σύμφωνα με τον Ντυρκέμ, είναι ο καταμερισμός της εργασίας που δεν παράγει δεσμούς αλληλεγγύης ανάμεσά τους.

Προέκταση της προβληματικής (Δ. Φούφουλας)

- *Η Αυτοκτονία. Κοινωνιολογική έρευνα (1897)*

Στην *Αυτοκτονία*, η σκέψη του Ντυρκέμ διαγράφει αντίστροφη πορεία από εκείνη που είχε ακολουθήσει στον *Καταμερισμό*. Αυτήν τη φορά, δεν εστιάζει στις ιστορικές μεταβολές της αλληλεγγύης (γενικό) μέχρι να επιτύχει μια κοινωνιολογική ερμηνεία για την ατομικότητα (ειδικό). Αντίθετα, μελετά τον εθελούσιο θάνατο, μία κατεξοχήν ατομική επιλογή (ειδικό), για να καταλήξει σε συμπεράσματα που αφορούν την οργάνωση της κοινωνίας (γενικό).

Ο Ντυρκέμ συνδέει τα κίνητρα που ωθούν στον εθελούσιο θάνατο με τις διαδικασίες της κοινωνικοποίησης, δηλαδή τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες η κοινωνία διαμορφώνει τα άτομα. Με οδηγό αυτήν τη σύνδεση, διακρίνει τέσσερις τύπους αυτοκτονίας: την εγωιστική και την αλτρουιστική, την ανομική και τη φανταρική. Οι δύο πρώτοι τύποι συναρτώνται με τον βαθμό συνοχής της κοινωνίας, ενώ οι άλλοι δύο με τις διαδικασίες ρύθμισης των κοινωνικών λειτουργιών. Ο παρακάτω πίνακας απεικονίζει με ακρίβεια όσα ακολουθούν.

Μορφές της διαδικασίας κοινωνικοποίησης	Ατέλειες της διαδικασίας κοινωνικοποίησης	
	Υπερβολική	Ανεπαρκής
Κοινωνική ρύθμιση	Φαταλιστική	Ανομική
Κοινωνική ενσωμάτωση	Αλτρουιστική	Εγωιστική

Πηγή: Steiner, Philippe, *La sociologie de Durkheim*. Paris : La Découverte, 2005, p. 49

Σε περιόδους που η κοινωνική συνοχή έχει εξασθενήσει υπερβολικά, τα άτομα αποκόπτονται όλο και περισσότερο από τη συλλογική ζωή. Οι κανόνες και οι αξίες των ομάδων στις οποίες είναι ενταγμένα δεν τους ασκούν επιρροή. Δρώντας με γνώμονα τον εγωισμό, απομονώνονται και αναδιπλώνονται, φθάνοντας μερικές φορές μέχρι και την αυτοκτονία. Ανάλογη είναι η κατάληξη όταν η κοινωνία γίνεται υπέρμετρα συνεκτική. Είναι τότε που τα άτομα από τη μία δυσκολεύονται να εσιτάσουν στις δικές τους επιδιώξεις και από την άλλη προβαίνουν σε πράξεις αλτρουιστικής αυτοθυσίας, προκειμένου να υπηρετήσουν τους σκοπούς που επιβάλλει η συλλογικότητα.

Παραθέτοντας στατιστικά στοιχεία, ο Ντυρκέμ δείχνει πως η αλματώδης ανάπτυξη της βιομηχανίας συνοδεύεται από ανάλογη άνοδο των ποσοστών της αυτοκτονίας. Η αύξηση αυτή οφείλεται εν μέρει στις εγωιστικές τάσεις των βιομηχανικών κοινωνιών. Όμως, εντείνεται και από την ελλιπή ρύθμιση των λειτουργιών τους (ανομία). Συγκεκριμένα, η απελευθέρωση της οικονομικής δραστηριότητας αυξομειώνει το βιοτικό επίπεδο, προκαλώντας την ανεξέλεγκτη έκρηξη ή συμπίεση των ατομικών προσδοκιών. Η κατάρρευση των παλαιών ιεραρχήσεων σε συνδυασμό με την έλλειψη κανόνων που θέτουν νέα όρια στις επιθυμίες και στις λειτουργίες, αποπροσανατολίζουν τα άτομα και, συχνά, τα ωθούν μέχρι

τον εθελούσιο θάνατο. Ο Ντυρκέμ αποκαλεί «ανομικό» εκείνον τον τύπο αυτοκτονιών που οφείλονται στην απορρύθμιση των οικονομικών λειτουργιών και στη συνακόλουθη διατάραξη των κοινωνικών ιεραρχήσεων. Αντίστοιχα, ονομάζει φαταλιστική εκείνη την κατηγορία αυτοκτονιών που οφείλονται στην υπέρμετρη ρύθμιση των κοινωνικών λειτουργιών. Χαρακτηριστική περίπτωση φαταλιστικής αυτοκτονίας αποτελούν οι σκλάβοι: εμπρός στα δεινά που τους επιφυλάσσει ο δουλοκτητικός καταμερισμός της εργασίας, επιλέγουν τον εθελούσιο θάνατο¹².

Στα συμπεράσματα της *Αυτοκτονίας*, ο Ντυρκέμ μελετά τις διαφορετικές όψεις του συλλογικού βίου προκειμένου να εντοπίσει μορφές οργάνωσης που θα μπορούσαν να ανακόψουν την ανοδική πορεία των ποσοστών της αυτοκτονίας. Το ενδιαφέρον του εστιάζεται στην πολιτική ζωή και το κράτος, στη θρησκευτική λατρεία και τις κοινότητες των πιστών, τέλος, στην ιδιωτική σφαίρα και στη οικογένεια. Για διαφορετικούς σε κάθε περίπτωση λόγους, αυτές οι κοινωνικές δομές αποδεικνύονται ανεπαρκείς. Συγκεκριμένα, το κράτος βρίσκεται μακριά από τις ανάγκες και τις επιθυμίες του ατόμου. Δεν είναι, λοιπόν, σε θέση να το καθοδηγήσει με τρόπο αποτελεσματικό και συνεχή. Η περιστασιακή αναζωπύρωση των πολιτικών παθών δεν είναι αρκετή για να καλύψει αυτήν την αδυναμία. Επιπλέον, η δυσκίνητη κρατική μηχανή δε φαίνεται ικανή να συντονίσει τις οικονομικές λειτουργίες της κοινωνίας που μεταβάλλονται ταχύτατα¹³.

Η τοποθέτηση του Ντυρκέμ απέναντι στις θρησκευτικές κοινότητες είναι εξίσου σαφής. Με μια πρώτη ματιά, δείχνουν ικανές να περιορίσουν τις εγωιστικές τάσεις του σύγχρονου βίου. Προσφέρουν στον κάθε πιστό έναν στόχο που υπερβαίνει τα στενά όρια της ύπαρξης. Αγκαλιάζουν όλα τα μέλη τους και τους εμπνέουν αισθήματα αλληλεγγύης. Ωστόσο, η διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης είναι αντίθετη με την ανάπτυξη της οργανικής αλληλεγγύης, καθώς, η αποδοχή της θείας βούλησης δεν συμβαδίζει με την ορθή ατομική κρίση¹⁴.

Οι πολιτικές του κράτους και οι θρησκευτικές πρακτικές είναι, λοιπόν, ανήμπορες να απαλείψουν τα εγωιστικά και ανομικά αίτια της αυτοκτονίας. Η σύγχρονη οικογένεια υφίσταται αλλαγές που την καταδικάζουν σε ανάλογη αδυναμία: μετασχηματίζεται σε πυρηνική, ενώ ένα σημαντικό μέρος των οικονομικών λειτουργιών της εντάσσεται στη σφαίρα της αγοράς. ο παραδοσιακός ρόλος της, ως φορέας κοινωνικοποίησης και επαγγελματικής κατάρτισης των μελών της, αλλοιώνεται¹⁵.

Αν οι παραδοσιακές μορφές κοινωνικής οργάνωσης αδυνατούν να επιτελέσουν τον διπλό ρόλο τους –να ενσωματώσουν τα άτομα στην κοινωνική ολότητα και να ρυθμίσουν τις ετερογενείς και, συχνά, ανταγωνιστικές λειτουργίες της σύγχρονης κοινωνίας– τότε τίθεται το ερώτημα: πως μπορούμε, στο πλαίσιο του σύγχρονου καταμερισμού της εργασίας, να οργανώσουμε τη συλλογική μας ζωή, ώστε να αποτρέψουμε τους κινδύνους που απειλούν την ατομική ελευθερία και την κοινωνική πρόοδο; Στις τελευταίες σελίδες της *Αυτοκτονίας*, ο Ντυρκέμ δίνει την απάντηση: «Πέρα από τις θρησκευτικές, τις οικογενειακές, τις πολιτικές

¹² Émile Durkheim, *Le Suicide. Étude de Sociologie*. Paris : Quadrige/Presses Universitaires de France, 1999, p. 311, note. 1.

¹³ *Ibid.* p. 429; 436.

¹⁴ *Ibid.* p. 432.

¹⁵ *Ibid.* p. 432-434.

σχέσεις υπάρχουν και άλλες για τις οποίες δεν έγινε λόγος μέχρι τώρα. Τις συνάπτουν, μέσα από τη συνεργασία τους, όλοι οι εργαζόμενοι που ανήκουν στην ίδια κατηγορία, όλοι όσοι συνεταιρίζονται ασκώντας το ίδιο επάγγελμα είναι οι επαγγελματικές ενώσεις ή οι συνεταιρισμοί.»¹⁶

Οι επαγγελματικές ενώσεις, καθώς εγγράφονται στον βιομηχανικό καταμερισμό της εργασίας, μπορούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες που προκύπτουν από την ανάπτυξη των οργανικών μορφών αλληλεγγύης. Έτσι, ενώ υπερβαίνουν τα χωρικά και χρονικά όρια των κοινοτιστικών μορφών της συλλογικής ζωής, επιτυγχάνουν την ίδια στιγμή να πλαισιώνουν τα άτομα βγάζοντάς τα από την απομόνωση στην οποία τα έχει οδηγήσει ο εγωισμός¹⁷. Υπό αυτή την οπτική γωνία, φαίνεται πως αποτελούν το αντίδοτο για την εγωιστική αυτοκτονία, αφού διατηρούν την κοινωνική συνοχή χωρίς όμως να παραβιάζουν την ατομική ελευθερία. Η δεύτερη ιδιότητά των επαγγελματικών ενώσεων προκύπτει από τη θέση που καταλαμβάνουν μέσα στη διαδικασία της παραγωγής. Αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της: αφενός ακολουθούν αδιάκοπα την κίνησή της, αφετέρου μπορούν να επιτύχουν τη ρύθμιση των λειτουργιών που επιτελούν τα υπόλοιπα διακριτά της μέρη. Με άλλα λόγια, πάλλονται στους σύγχρονους ρυθμούς της βιομηχανικής ζωής θεραπεύοντας τις ατομικές και συλλογικές συνέπειες της ανομίας.

Ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση της *Αυτοκτονίας*, ο Ντυρκέμ αναλαμβάνει τη διεύθυνση του περιοδικού *L'Année Sociologique*. Τα ενδιαφέροντά του στρέφονται πλέον στη μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου. Την ίδια περίπου περίοδο (1899) η κυβέρνηση του μετριοπαθή δημοκράτη Pierre Waldeck-Rousseau καταθέτει στο κοινοβούλιο νομοθετική πρόταση προκειμένου να θεσπίσει κανόνες για τη σύσταση και τη λειτουργία των συνενώσεων. Το σχέδιο νόμου τελικά γίνεται αποδεκτό ύστερα από περιπετειώδεις διαβουλεύσεις δύο σχεδόν ετών. Μπαίνει σε εφαρμογή τον Ιούλιο του 1901. Λίγους μήνες αργότερα, ο Ντυρκέμ επιμελείται τη δεύτερη έκδοση του *Καταμερισμού*. Αφαιρεί ένα μεγάλο μέρος από τον πρόλογο της πρώτης έκδοσης και προσθέτει έναν νέο πρόλογο με τίτλο *Μερικές παρατηρήσεις για τις επαγγελματικές ενώσεις*¹⁸. Στο κείμενο αυτό εμπλουτίζει τις θέσεις που είχε αναπτύξει στα συμπεράσματα της *Αυτοκτονίας* με μια αναδρομή στο παρελθόν των επαγγελματικών ενώσεων. Στόχος του είναι να δείξει ιστορικά πως η ανασύσταση των συνεταιρισμών στη βάση των αναγκών που προκύπτουν από τον σύγχρονο καταμερισμό της εργασίας είναι απαραίτητη για τη συγκρότηση μιας κοινωνίας που σέβεται την ατομική ελευθερία και επιδιώκει την ισότητα των ευκαιριών.

Για ορισμένους μελετητές της έννοιας της αλληλεγγύης, η στροφή του Ντυρκέμ προς τις θρησκευτικές παραστάσεις σηματοδοτεί και την εγκατάλειψη της προβληματικής του για τις θετικές (ενίσχυση της αλληλεγγύης) και, κυρίως, τις αρνητικές (εγωισμός, ανισότητες, ανομία) εκφάνσεις του καταμερισμού της εργασίας. Εν μέρει αυτή η ερμηνεία στοιχειοθετείται χάρη στην περίφημη «αποκάλυψη» για την οποία κάνει λόγο ο ίδιος ο Ντυρκέμ σε επιστολή του προς τη *Revue néo-scholastique*¹⁹. Εστιάζοντας στις θρησκευτικές

¹⁶ *Ibid.* p. 435.

¹⁷ *Ibid.* p. 435-436.

¹⁸ Émile Durkheim, *Œuvres ; Tome II : De la Division du Travail Social*, [Έργα, Τόμος II : Για τον Καταμερισμό της εργασίας στην κοινωνία], édition de Myron Achimastos et Dimitris Foufoulas, Paris : Classiques Garnier, 2018, p.51-86.

¹⁹ Θέλοντας να αποδομήσει την κοινωνιολογία, ο Σιμόν Ντεπλουάζ αμφισβητεί, με άρθρο του στην *Revue néo-scholastique*, την πρωτοτυπία του έργου του Ντυρκέμ. Συγκεκριμένα, τον κατηγορεί ότι απέκρυψε σκόπιμα τις

παραστάσεις και τη σημασία τους για τη συγκρότηση του κοινωνικού δεσμού, ο Γάλλος κοινωνιολόγος φαίνεται πως είτε έθεσε τις παθολογικές εκφάνσεις του καταμερισμού της εργασίας στο περιθώριο του ερευνητικού πεδίου του είτε τις εξέτασε υπό το πρίσμα της διατήρησης της κοινωνικής συνοχής. Υπό αυτή την οπτική, η έννοια της αλληλεγγύης φαίνεται να χάνει το μετασηματιστικό περιεχόμενό της, καθώς θεωρείται συνώνυμο της αναπαραγωγής των κοινωνικών ιεραρχήσεων που απειλούνται συχνά από τις φυγόκεντρες τάσεις της σύγχρονης συλλογικής ζωής. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '30, εκπρόσωποι του λειτουργισμού (Parsons, 1937) και του ορθόδοξου μαρξισμού (Nizan, 1932) μοιράζονταν αυτή την αντίληψη. Παρουσίαζαν, μάλιστα, τον Ντυρκέμ είτε ως τον κύριο θεμελιωτή μιας συστημικής – λειτουργιστικής κοινωνιολογικής θεωρίας είτε ως τον απολογητή της αστικής δημοκρατίας. Ωστόσο, από τις αρχές της δεκαετίας του '70 και, κυρίως, μετά τα μέσα της δεκαετίας του '80, η θεωρία του Ντυρκέμ για τον κοινωνικό δεσμό έτυχε ακριβέστερων αναγνώσεων. Χάρη σε αυτές, είμαστε σε θέση να επανεκτιμήσουμε την εξέλιξή της από τον *Καταμερισμό μέχρι και τις Στοιχειώδεις μορφές του θρησκευτικού βίου* (Paolletti, 2004), να αναδείξουμε τα σημεία της επαφής της με τις πολιτικές ιδεολογίες του φιλελευθερισμού και του σοσιαλισμού (Filloux, 1977), να την χρησιμοποιήσουμε, εν τέλει, ως σημείο αναφοράς για τις θέσεις που ανέπτυξαν αργότερα σημαντικοί στοχαστές της αλληλεγγύης όπως οι Λεόν Μπουρζουά (*Solidarité*, 1896), Μαρσέλ Μώς (*Essai sur le don*, 1923-1924) και Καρλ Πολανύι (*The Great Transformation*, 1944).

Σε ό,τι μας αφορά εδώ, θα αρκεστούμε σε ένα συμπέρασμα που συνιστά παράλληλα και μια νέα υπόθεση εργασίας: μετατρέποντας την αλληλεγγύη σε κεντρική έννοια της κοινωνιολογικής του θεωρίας, ο Ντυρκέμ φιλοδοξεί να την αποκόψει από τις ιδεολογικές χρήσεις της. Πρόκειται, ωστόσο, για μια φιλοδοξία που τον οδηγεί στο ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα: υπό το φως της ιστορικής κίνησης του καταμερισμού της εργασίας, η αλληλεγγύη επανακτά τη σημασία της ως δεσμός που προκύπτει από τη δράση των ανθρώπων, ενώνοντάς τους σε μια ολότητα που τους δεσμεύει αμοιβαία και τους εξασφαλίζει την ηθική και την υλική πρόδοό τους. Σε αυτό το σημείο, η κοινωνιολογική θεωρία του Ντυρκέμ συναντά τη σοσιαλιστική ηθική, θέτοντας σε νέα βάση το ζήτημα της ελευθερίας και της ισότητας. Ίσως λοιπόν να μην είναι τυχαίο το γεγονός πως, μόλις ένα χρόνο μετά το ετήσιο μάθημά του για τη θρησκεία (1894-1895), ο Ντυρκέμ αφέρωσε μια σειρά διαλέξεων στην ιστορία του σοσιαλισμού.

Σημεία προς διευκρίνηση και συζήτηση :

- καταμερισμός της εργασίας στην κοινωνία: ένα δεκαετές ερευνητικό σχέδιο διδακτορικής έρευνας.

«γερμανόφωνες πηγές» από τις οποίες άντλησε τις ιδέες πάνω στις οποίες έκτισε την θεωρία του για τον κοινωνικό δεσμό και τη θρησκεία. Η απάντηση του Ντυρκέμ ήρθε με δύο επιστολές που δημοσιεύτηκαν στην ίδια επιθεώρηση. Εκεί σημειώνει: «Ήταν το 1887 που διάβασα τον Wundt. Κι όμως, μόλις το 1895 συναισθάνθηκα καθαρά τον κεφαλαιώδη ρόλο που διαδραματίζει η θρησκεία στην κοινωνική ζωή. Εκείνη τη χρονιά είναι που κατάφερα, για πρώτη φορά, να επιχειρήσω τη μελέτη της θρησκείας με κοινωνιολογικό τρόπο. Ήταν για εμένα μια αποκάλυψη. Αυτό το μάθημα του 1895 [είχε για θέμα τη θρησκεία και διδάχθηκε στο πανεπιστήμιο του Μπορντώ την ακαδημαϊκή χρονιά 1894-1895], συνιστά μια διαχωριστική γραμμή στην εξέλιξη της σκέψης μου, καθώς όλες οι προηγούμενες έρευνές μου έπρεπε να επανεξεταστούν για να εναρμονιστούν με τις νέες μου απόψεις.» Émile, Durkheim, *Textes : Vol. I : Éléments d'une théorie sociale*. Paris : Les Editions de Minuit, 1975, p. 404.

- Οι κύριοι άξονες του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του Ντυρκέμ: δημόσια, δωρεάν και καθολική εκπαίδευση, λαϊκό κράτος, μεταρρύθμιση της ιδιοκτησίας, συνεταιριστική οργάνωση της δημοκρατίας.
- Προς μια κοινωνιολογική θεωρία των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Πρωτογενής βιβλιογραφία:

- Durkheim, Émile [1893 ; 1902]. *Œuvres II : De la Division du Travail Social*. Édition de Myron Achimastos et Dimitris Foufoulas, Paris : Classiques Garnier, 2018.
- Durkheim, Émile [1892-1893]. *Leçons de sociologie criminelle*. Édition scientifique de Matthieu Béra, Paris : Flammarion, 2022.
- Durkheim, Émile, [1895-1896]. *Le Socialisme ; Sa définition, Ses débuts, La Doctrine Saint-Simonienne*. Paris : Félix Alcan, 1928.
- Durkheim, Émile [1897]. *Le Suicide. Étude de Sociologie*. Paris : Quadrige/Presses Universitaires de France, 1999.
- Durkheim, Émile [1950]. *Leçons de sociologie*. Paris : Quadrige/Presses Universitaires de France, 1997.
- Durkheim, Émile, *Textes : Vol. I : Éléments d'une théorie sociale*. Paris : Les Editions de Minuit, 1975.

Ενδεικτική δευτερογενής βιβλιογραφία

- Besnard, Philippe, *L'Anomie, ses usages et ses fonctions dans la discipline sociologique depuis Durkheim*. Paris : Presses Universitaires de France, 1987.
- Besnard, Philippe, Borlandi, Massimo & Vogt, Paul, *Division du travail et lien social. Durkheim un siècle après*. Paris : Presses Universitaires de France, 1993.
- Filloux, Jean-Claude, *Durkheim et le socialisme*. Genève : Librairie Droz, 1977.
- Fournier, Marcel, *Émile Durkheim (1858-1917)*. Paris : Fayard, 2007.
- Foufoulas, Dimitris, « Une approche de l'idéologie socialiste ; Durkheim lecteur de Saint-Simon ». In J. Grange & P. Musso (Ed.), *Les Socialismes*. Paris : Le Bord de l'eau, 2012, p. 231-244.
- Lukes, Steven, *Émile Durkheim: His life and work. A Historical and Critical Study*. London : Penguin Books, 1973.
- Nizan, Paul, *Les chiens de garde*. Paris : Rieder, 1932.

Paoletti, Giovanni, *Durkheim et la philosophie ; Représentation, réalité et lien social*. Paris : Classiques Garnier, 2012.

Parsons, Talcott, *The Structure of Social Action*. New-York & London: McGraw-Hill, 1937.

Steiner, Philippe, *La sociologie de Durkheim*. Paris : La Découverte, 2005.

Αχείμαστος, Μύρων, *Εισαγωγή στις “Στοιχειώδης Μορφές του Θρησκευτικού Βίου” του Εμίλ Ντυρκέμ*. Αθήνα: MIET, 2019.

Φούφουλας, Δημήτρης, «Η έννοια της αλληλεγγύης : πολιτικές διαμάχες και συγκρότηση της κοινωνιολογίας τον δέκατο ένατο αιώνα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 155, 2020, σ. 151-170.

Φούφουλας, Δημήτρης, «Για την υπεράσπιση του ατομικισμού και του σοσιαλισμού. Ανασυγκροτώντας τις σχετικές αντιλήψεις του Εμίλ Ντυρκέμ με αφορμή την παρέμβασή του στην υπόθεση Ντρέυφους», *Αριάδνη*, 19, 2013, σ. 97-124.